

Кирил ВІСЛОБОКОВ

Литовський статут та «Права, за якими судиться малоросійський народ» (джерелознавчий аспект)

У статті розглядаються дискутовані від XIX ст. в історіографії питання про співвідношення поширення на території Гетьманщини кирилических і польськомовних видань/списків Третього Литовського статуту та видання Статуту, використане Кодифікаційною комісією 1728–43 рр. у роботі над відомою пам'яткою українського права XVIII ст. – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743).

Говорячи про Литовський статут¹ як про джерело Кодексу 1743 р. («Права, за якими судиться малоросійський народ») в юридичному сенсі, не можна оминати питання про використане Кодифікаційною комісією 1728–43 рр. (далі – Комісія) видання, що є класичною джерелознавчою проблемою.

Насамперед, ця тема вимагає звернути увагу на період з 60-х років XVII до початку XVIII ст., коли Литовський статут, здавалося б, «скасований козацькою шаблею», «повертається» до активного вжитку на території Гетьманщини в третій редакції (1588 р.), дія якого формально ніколи не була поширена на українські землі, та ще й як звичке (одвічне) право². Сама Комісія постійно підкреслює «переднейшость» Литовського статуту серед інших джерел Кодексу, посилаючись на його давність³. Вирішення цієї проблеми можна знайти, аналізуючи внутрішню будову та історію самого Статуту, а також основні тенденції еволюції соціально-політичного устрою Гетьманщини.

¹ Основну бібліографію див.: Первый Литовский статут 1529 года // Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого статута. – Вильнюс, 1982; Второй Литовский статут 1566 года // Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 425-летию Второго статута. – Вильнюс, 1993; Третий Литовский статут 1588 года // Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего статута. – Вильнюс, 1989.

² Докладно про Статут 1588 р. див., зокрема: Чарнецкий [Ф.] История Литовского статута с объяснением особенностей трех его редакций // Университетские известия. – К., 1866. – № 9; 1867. – № 1, 5–10; Ланно И. Литовский статут 1588 г. – Т. 1: Исследование. – Ч. 1. – Каунас, 1934; Ч. 2. – Каунас, 1936.

³ Див., напр.: ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3284, арк. 112–114; Права, за якими судиться малоросійський народ (1743) / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Упор. та нарис К. А. Вислобоков. – К., 1997. – С. 12, 543, 546.

Вислобоков Кирил Асенович, н. с. Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України.

Литовський статут, починаючи від першої редакції, юридично закріпив права і вольності привілейованої панівної верстви Великого князівства Литовського. Поява другої редакції була наслідком боротьби за привілеї і впливи, що точилася у середині XVI ст. між князями й магнатами, з одного боку, та середньою і дрібною шляхтою – з іншого. Здобутки шляхти у цій боротьбі помітно відбилися на нормах Статутів другої та третьої редакцій. Статут закріпив за українською шляхтою станіві, політичні, майнові і особисті права, які у поєднанні з фактичною монополією на землеволодіння та на участь в урядово-адміністративному і законодавчому житті Речі Посполитої забезпечили їй виключне становище серед інших соціальних груп і прошарків населення⁴.

Зрозуміло, що цей взірць цілком сприйняла нова земельно-адміністративна аристократія, намагаючись поширити його на теренах Гетьманщини. Він помітно відбився на змісті Кодексу: Комісія, визнаючи Литовський статут за «фундаментальне право», прагнула по можливості зберегти статуту систему та основний нормативний масив.

Основним питанням у дискусії про Литовський статут як джерело «Прав...» було згадане вже питання про використане Комісією видання. Видається, цього сюжету не оминув жодний дослідник, що так чи інакше писав про «Права...»⁵. Це було по-

⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 59.

⁵ Питання дискутувалось починаючи від появи дослідження О. Кістяківського, який посилався на трактування В. Баршевського (Права, по котрым судится малоросійський народ. – К., 1879. – С. 54). Дискусію підтримав І. Теличенко у своїй розвідці (Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов // Киевская старина. – К., 1888. – Кн. IX–X. – С. 454–457). Пізніше цієї теми торкалися у своїх дослі-

штовхом для паралельної, досить запеклої, дискусії про відповідність поширених на теренах Гетьманщини кирилических та польськомовних видань/списків Третього Статуту.

Логічніше почати з другого питання – адже Комісія скористалася у своїй роботі саме польськомовним варіантом Статуту і витратила значні зусилля на його переклад. Чому вона не звернулася до кирилического тексту? Розглядаючи цю тему, звернемося до невеликої, але промовистої статті професора М. Слабченка⁶. Дослідження містить три частини, з котрих нас цікавить перша – «Яким статутом користувалися в Гетьманщині XVII в.»⁷. Вона мало пов'язана з «Правами», якщо не брати до уваги, що приводом для обстоюваної М. Слабченком тези про значне поширення в Гетьманщині XVII ст. поряд з польськими виданнями кирилического Статуту стало протилежне припущення О. Кістяківського, висловлене у передмові до «Прав»⁸.

Насправді М. Слабченко намагається довести не заперечуване О. Кістяківським. Звернемося до текстів О. Кістяківський (цитований, до речі, самим М. Слабченком)⁹: «...весьма вероятно, что Малороссия перешла под власть России уже с весьма распространенным Литовским статутом польской редакции»¹⁰ (виділення М. Слабченка. – К. В.). На цій самій сторінці: «...проф. Кістяківський схилився до думки, що Мамоничівське (кирилическе. – К. В.¹¹) видання в Гетьманщині було мало поширене ...» (курсив наш. – К. В.). М. Слабченко: «Отже, що в Гетьманщині XVII в. вживано мамоничівський статут – це, всупереч думці К-го, річ безперечна»¹² (sic!). Але, як абсолютно очевидно з

дженнях В. Мєсяц (*Мєсяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. – К., 1963. – С. 137–149*) та А. Яковлів (*Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»*. Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. – Мюнхен, 1949. – С. 37).

⁶ Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ» // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 748–759.

⁷ Там само. – С. 748–751.

⁸ Права, по которым судится... – С. 52–54.

⁹ Слабченко М. Зазнач. праця. – С. 749.

¹⁰ Права, по которым судится... – С. 52.

¹¹ Не зовсім коректне висловлювання, оскільки не лише кирилическе видання під 1588 р., але й три наступних – польськомовних – вийшли з Віленської друкарні Мамоничів.

¹² Слабченко М. Зазнач. праця. – С. 750.

наведених цитат, О. Кістяківський і не заперечував самого факту наявності в правовому обігу Гетьманщини кирилических версій Статуту (йдеться, зокрема, й про рукописні копії з видання 1588 р.) – мова тут лише про ступінь поширення. О. Кістяківський навіть наводить виписку В. Баршевського зі справи Стародубського полкового суду з дослівним посиланням на видання 1588 р.¹³ Власне, до питання про обіг різних редакцій Статуту ще від XVII ст. О. Кістяківський звертається принагідно, говорячи, насамперед, про використання Комісією польського видання вже у 30-х рр. XVIII ст. Останній факт незаперечний і визнається самим М. Слабченком¹⁴.

Отже, що саме хотів довести проф. М. Слабченко, залишається не зовсім зрозумілим. Напевно, високий ступінь поширення кирилических видань/списків Статуту 1588 р., хоча прямо цього не декларує. Дві його фрази, опосередковано, але все ж видають «симпатії» професора, і він неохоче визнає: «Та доводячи, що списки Лит. Статуту в Мамоничівському виданні вживано в Гетьманщині XVII в., не можемо zarazом відкинути і того, що городові та центральні укр. уряди знали були і польські редакції. У живій практиці такі були видання й польські...»¹⁵.

Не артикульована виразно, але обстоювана М. Слабченком теза про перевагу в професійному юридичному обігу Гетьманщини кирилических версій Литовського статуту над польськомовними не може бути визнана переконливою. На її користь професор наводить кілька прикладів дослівного, або майже дослівного, цитування в актах Полтавського городового уряду за 1666–1668 рр. окремих артикулів та їх заголовків з видання 1588 р.¹⁶ Але цього замало для вирішення поставленої проблеми в цілому: наведені приклади свідчать лише про наявність Статуту зразка 1588 р. у Полтавському городовому уряді в ці роки.

Як би не хотілося визнати протилежне, але доводиться констатувати принципову перевагу в судово-адміністративних установах Гетьманщини кінця XVII, а тим більше XVIII ст., польськомовних версій Литовського статуту, хоча б з огляду на кількість перевидань останніх – чотири проти од-

¹³ Права, по которым судится... – С. 55.

¹⁴ Слабченко М. Зазнач. праця. – С. 751.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 750–751. Автор наводить цитати зокрема з: Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / Ред. и прим. В. Модзалевского. – Вып. 1. – Чернигов, 1912; Вып. 2. – Чернигов, 1912; Вып. 3. – Чернигов, 1914.

ного (кириличного). Згадаймо також, що видання 1588 р. мало на третю чверть XVII ст. поважний для широковживаної у повсякденній практиці книжки вік у 100 років. Польські ж друки XVII ст. були значно «свіжішими». Отже, й відповідь на питання, чому Комісія використала польське видання Статуту, очевидна. До того ж, польська не була чужою мовою ані для комісіантів, ані для суддівського корпусу Гетьманщини. Більшість з цих людей здобула добру освіту, і читання, писання та, навіть, віршування не лише польською мовою, але й латиною було для них справою звичною ще зі шкільної лави, не говорячи вже про канцелярську та дипломатичну практику.

Перейдемо до сюжету про видання Статуту, що його використала Комісія. Знахідка оригіналу рукопису, за яким здійснено переклад, на жаль, остаточно не прояснила питання, але дозволяє нам лишити на боці дискусії попередників з цього приводу, звернувшись лише до праці В. Месяца. Річ у тім, що згаданий рукопис був уведений у науковий обіг саме ним¹⁷. Але у своїй роботі він подає помилкові шифри¹⁸. Нам цілком автономно вдалося відшукати переклад; його опис опубліковано у нарисі, що передує другому виданню «Прав...»¹⁹. Рукопис дефектний – відсутність титульної сторінки не дає можливості правдиво визначити рік видання. Натомість, крім тексту власне Статуту, він містить ще й «Трибунал обивателям Великого князівства Литовського...», на цей раз із титулом, де зазначено видання, з якого зроблено переклад. Це польськомовне видання Трибуналу, що вийшло з друкарні Леона Мамонича 1623 р.²⁰ В. Месяц визначає недатоване видання Статуту як друк 1614 р.²¹

Нагадаємо, що після кириличного видання 1588 р. Статут офіційно друкувався польською мовою ще чотири рази до початку діяльності Комісії: 1614, 1619, 1648, 1693 рр.²² Насправді існу-

вало ще одне видання – 1623 р. Це був передрук попереднього, 1619 р., з його ж вихідними даними²³. Треба сказати, що така практика у тогочасному книгодрукуванні була доволі поширеною, і Статут тут не був винятком. Наприклад, під 1588 р. з друкарні Мамоничів вийшло три друки: власне 1588, 1592/3 та 1600 рр.²⁴ Віленська академічна друкарня 1780 р. повторила своє ж попереднє видання 1744 р.²⁵ Існування п'яти передруків – трьох кириличних і двох польськомовних – під неправдивими вихідними даними різними дослідниками пояснюється по-різному. Діапазон гіпотез достатньо широкий і коливається між обґрунтуваннями політичного характеру (щодо польських видань пов'язується з утисками руської мови etc.)²⁶, з одного боку, та економічного (витрати часу й коштів на отримання привілеїв на перевидання) – з іншого²⁷. Навряд чи політичні мотивації можна вважати переконливими у цьому випадку. Найімовірніше, до таких видань друкарів спонукав комерційний фактор. І хоча питання про наклад та ціни на ці друки й далі залишається відкритим²⁸, найвірогід-

języku / *Dziennik Wileński*. – Т. II. – Wilno, 1823 – S. 261–287; *Пташицкий С. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского статута*. – СПб., 1893.

²³ Див.: Статут Великага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – С. 471.

²⁴ Див. з цього приводу: *Danilowicz I. Op. cit.*; *Пташицкий С.* Там же; також новіші праці 50–60-х рр. XX ст.: *Зернова А.* Типография Мамоничей в Вильне (XVII век) // *Книга: Исследования и материалы. Сборник 1.* – Москва, 1959; *Raudelunas V. Pirmieji Lietuvos Statuto leidimai (1588–1600) / Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva Bibliotekininkyste ir bibliografija*. – Т. 3. – Vilnius, 1966; *Laucevicius E. Popierius Lietuvoje*. – Т. 1. – Vilnius, 1967.

²⁵ Статут Великага княства... – С. 471.

²⁶ Див., напр.: *Музыченко П.* К вопросу о польском происхождении III Литовского статута // *Третий Литовский статут 1588 года. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего статута*. – Вильнюс, 1989. – С. 63–72.

²⁷ Див.: *Pobug-Górski. Dodatek do bibliografii Statutu Litewskiego / Przegląd bibliograficzno-archeologiczny*. – Т. 2. – Warszawa, 1881. – S. 72.

²⁸ Ці питання порушує А. Дубоніс у розвідці: *Исследования экземпляров Третьего Литовского Статута 1588 г. (от С. Б. Линде до наших дней) / Третий Литовский статут 1588 года. Материалы Республиканской научной конференции...* – С. 248. Він також згадує звернення І. Лаппо до сюжету про наклад кириличного видання Статуту (див.: *Лаппо И.* К вопросу о первом издании Литовского Статута 1588 года. – Каунас, 1928. – С. 37).

¹⁷ Нагадаємо, що дисертацію він захистив 1940 р., а опублікована вона була 1963 р.

¹⁸ Див.: *Месяц В.* Указ. соч. – С. 192.

¹⁹ *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // *Права, за якими судиться...* – С. XLVII–XLVIII. Рукопис зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина (Петербург) (ф. 550, Ф. II. 222).

²⁰ ВР ДПБ, ф. 550, Ф. II. 222, арк. 309.

²¹ *Месяц В.* Указ. соч. – С. 146–149.

²² Докладніше див.: *Danilowicz I.* Opisanie bibliograficzne dotąd znanych exemplarzy Statutu Litewskiego, rękopisamiennych i edycyju drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacinskim

нішим було б припущення про чималий зиск від продажу таких широковживаних у практиці видань, як Литовський статут (і взагалі юридичної літератури). На це вказує й кількість, й частота самих видань.

Ці факти не були відомі В. Месяцу (хоч про Статут, друкований під 1623 р., Побуг-Гурський писав ще 1881 р.²⁹), й він сумлінно, але безрезультатно шукає видання з титулом 1623 р.³⁰ А не знайшовши його, зупиняється на виданні 1614 р. з кількох міркувань: 1) це видання є найближчим й найточнішим перекладом кириличного тексту Литовського статуту; 2) на відміну від решти пізніших воно не містить посилань на польські конституції (які, на думку В. Месяца, Комісія обов'язково переклала б, якби вживала ці пізніші видання); 3) вибір Комісії вмотивований наявністю у виданні 1614 р. привілею Сигізмунда III на друкування, що надавало йому офіційного характеру; і, нарешті, 4) видання 1614 р. – єдине з польськомовних, що не має у своєму складі Трибуналу. І якби Комісія переклала будь-яке інше, тоді й Трибунал був би датований відповідно, а не 1623 р., коли, за переконанням автора, видання Статуту не було; а тому, стверджує він, Комісія мала у своєму розпорядженні Статут та Трибунал, відповідно, 1614 та 1623 рр. видання, які й переклала³¹. На жаль, ці тези в

більшості помилкові. По-перше, основні тексти видань 1614 та 1619 рр. ідентичні (і цей факт визнає сам В. Месяц кількома сторінкам раніше³²); по-друге, з цілком зрозумілих політичних міркувань Комісія за будь-яких обставин не могла вмістити посилань на ссеймові конституції Речі Посполитої. По-третє, привілей Сигізмунда III вміщено й у виданні 1619 р. I, нарешті, наявність видання Статуту від 1623 р. (повторене видання 1619 р.) знімає суперечності щодо дати Трибуналу (очевидно, Леон Мамонич мав легальні підстави для видання Трибуналу). Той факт, що переклад було здійснено з єдиної книги, яка містила і текст Статуту, і текст Трибуналу, опосередковано засвідчує й сама Комісія у поясненні скорочень цитованих нею джерел: «В Ст. или в Стат. в Трыб. – значит в Статуте в Трыбунале, который в оном Статуте после реестру алфавитного, на конце Статута имеется»³³ (курсив наш. – К. В.). В іншому разі граматичний імператив був би інакшим.

Отже, наведені вище факти дозволяють впевнено говорити, що під час роботи над Кодексом 1743 р. Комісією було перекладено й вжито видання Третього Литовського статуту, здійснене Леоном Мамоничем 1623 р. у Вільні. Це відкриває шлях до текстологічних порівнянь, необхідних у контексті розмови про рецепцію нормативного матеріалу та кодифікаційний характер роботи Комісії.

²⁹ Див. прим. 27.

³⁰ *Месяц В.* Указ. соч. – С. 147–148.

³¹ Там же. – С. 148–149.

³² Там же. – С. 146.

³³ Права, за якими судиться... – С. 37.

Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського

Тут мертві намагаються допомогти живим
Збагнуть колізії життя й перипетії.
Нехай усі дороги ведуть у Рим,
Тут вивірюю я свої найсміливіші дії.
Вперте сходження по спіралі
До неосяжних вершин Знання...
Це чимось схоже на уповільнене авторалі,
Коли в зворотний бік летить Земля.
Здається Істина відкрилася тобі,
На мить розгледів ти її обличчя...
Та раптом мла сховає всі шляхи прями
І темрява непізнаності з викликом загляне в вічі.

Тут гостро відчуваєш велич Духу
І власну безпорадність перед нею.
Свою недосконалість, бідність мови й руху
І неспроможність прапор Знань підняти на рею.
Тут все: і відгомін віків,
І перехрестя несподіваних думок.
Й перлини розуму, що плин років
Не знищив, хоча загнав в глухий кут.
Тут мертві намагаються допомогти живим,
Збагнути неповторність і красу буття.
Побачить світ водночас і величним, і простим,
І досягнуть у сьогоденні з вічністю злиття.

Лана Світ